

संसारको इतिहासमा उहिले दास-प्रथाको अनेकरूप हामी पाउँछौं । तिनमध्ये देवदासी-प्रथा पनि एक हो भन्न सकिन्छ । देवदास, देवदासी प्रथा अरू दासप्रथाभन्दा अलि भिन्न खालको छ । देवमन्दिरमा सफा सुगन्ध गर्ने, आरतीको वेला देवमूर्तिसमक्ष भक्तिपूर्वक गाना गाउने र नृत्य गर्ने कामको निमित्त युवक युवतीलाई देवदास देवदासीको रूपमा अर्पण गर्ने प्रचलन थियो, यसलाई देवदास देवदासी प्रथा भनिन्छ । यसको उदाहरण नेपाल, भारत आदि देशका धार्मिक इतिहासमा हामी पाउँछौं । प्राचीन बेबीलोनिया, मेसोपोटामिया, ग्रीस आदि पश्चिमी देशमा पनि एक किसिमका नर्तकीहरू मन्दिरहरूमा रहेको उल्लेख पाइन्छ ^१ । दासप्रथा प्रायः आर्थिक कारणको उपज हो भने देवदास देवदासी प्रथा चाहिँ धार्मिक कारणको उपज हो भन्नामा अत्युक्ति नहोला ।

भारतमा मौर्यकालमा यस प्रथाको अस्तित्व भएको प्रमाण पाइन्छ । कौटिल्यको अर्थ-शास्त्रमा सूत्राध्यक्ष प्रकरणमा सूत्राध्यक्षले अनाथ कन्या, अंगहीन व्यक्ति, विधवा तथा देव-मन्दिरबाट बहिष्कृत देवदासी आदिद्वारा धागो कताउने काम लिने कुराको उल्लेख छ ^२ । यसबाट त्यस समयमा देवदासीहरू माथि नियम लागू थिए आँ नियम उल्लङ्घन गरेमा देवस्थलबाट बहिष्कृत हुने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

देवदास, देवदासी प्रथाको प्रचलन दक्षिण तथा उत्तर भारत दुवैतिर रहेको देखिन्छ । काश्मीरका कवि कल्हणले आफ्नो प्रसिद्ध पुस्तक 'राजतरंगिणी' मा देवदासी प्रथाको उल्लेख धेरै ठाउँमा गरेका छन् ^३ । त्यसबाट देवदासी प्रथामा क्रमशः अन्तर आएको कुराको संकेत पाइन्छ । योबाहेक भारतको इतिहासमा देवदासीसम्बन्धी अनेक अरू पनि उल्लेख पाइन्छ ^४ ।

नेपालमा पनि लिच्छवि कालमा देवदास देवदासी प्रथाको अस्तित्व थियो भन्ने प्रमाण प्रकाशमा आइसकेको छ । इसवी सातौं शताब्दीका लिच्छवि राजा नरेन्द्रदेवको अनन्त-लिङ्गेश्वरको अभिलेखले यस विषयमा निकै प्रकाश पार्छ ^५ । भक्तपुर सूर्य विनायक देखि दक्षिण पट्टि अनन्तलिङ्गेश्वर भन्ने स्थान पर्दछ । लिच्छवि कालमा यस भेकमा हंसगृहद्रुङ्ग नामक प्रसिद्ध बस्ती थियो । सो हंसगृहद्रुङ्गको इलाकामित्र 'लोकपाल स्वामी' नामक प्रसिद्ध देवताको मन्दिर थियो । नेपालका प्रसिद्ध देवतामा यी लोकपाल स्वामी पनि पर्दथे । अशु-वमाको हाँडिगाउँको अभिलेखमा 'हंसगृहदेवस्य पु ३ प. १ भनी यी लोकपालस्वामीलाई सम्मान स्वरूप भाग कुट्याइएको छ ^६ । त्यसताका वैष्णव देवतालाई 'स्वामी' भन्ने चलन थियो । अशुवमाको हाँडिगाउँको अभिलेखमा चाँगु नारायणलाई 'दोलाशिखरस्वामी' भनिएको छ ^७ । यसरी यी लोकपाल स्वामी वैष्णव देवता हुन् भन्ने देखिएको छ । हंसगृहद्रुङ्गका यी लोकपाल

१०४ आइ. एन. ए. एस जर्नल

स्वामीको पूजा आजा, वार्षिक यात्रा आदि धूमधामसंग हुन्थ्यो भन्ने देखिएको छ । यहाँ हुने विधि विधान आदिको देखेको लागि एकजना कुलपति नै नियुक्त हुन्थे भन्ने कुरा पनि अनन्तलिङ्गेश्वरको सो अभिलेखबाट थाहा पाइन्छ । सो देवमन्दिरमा सफाई आदि गर्न र आरतीको बेला नृत्य आदिको लागि दश जना देवदास र बीस जना देवदासीहरू रहेको उल्लेख अभिलेखमा आएको छ । ती देवदास, देवदासीहरूलाई दिइने नगद र जिन्सी आर्थिक अनुदानको पनि चर्चा त्यस अभिलेखमा परेको छ । देवदासहरूलाई १४० मानिका घान, १२० पुराण र देवदासीहरूलाई ३६० मानिका घान, ८० पुराण आर्थिक अनुदान तोकिएको छ ।

यस वणनिबाट लिच्छविकालमा प्रसिद्ध देवमन्दिरमा देवदास, देवदासीहरू हुन्थे, उनी-हरूलाई आर्थिक अनुदान पर्याप्त दिइएको हुन्थ्यो इत्यादि कुरा थाहा पाइन्छ ।

लिच्छविकालको समाजमा 'दास प्रथाको' अस्तित्व थियो तापनि सामान्य रूपमा मात्र थियो, विशेष रूपमा थिएन भन्ने कुरा यस प्रसङ्गमा स्मरणीय छ । आवश्यक काम कुरा ग्रामपंचालीको रूपमा गोष्ठीको रूपमा संगठित भई गर्ने चलन त्यस बेला हुनाले समाजमा दास-हरूको उत्तिको आवश्यक नपरेको देखिन्छ । उपर्युक्त देवदास, देवदासीहरू पनि मन्दिरमा सर-सफाई आरतीको बेला नृत्य आदिको लागि आवश्यक भएर मात्र राखिएका हुन् भन्ने कुरा तिनीहरूको निश्चित संख्या तोकिएको हुनाले थाहा पाइन्छ ।

जे होसुः लिच्छविकालमा प्रसिद्ध देवमन्दिरमा देवदास, देवदासीहरू हुन्थे भन्ने कुरा चाहिँ निश्चित छ । लिच्छविकालका प्रसिद्ध देवमन्दिरमध्ये अधिकांश देवमन्दिर मध्यकालमा पनि थिए । मध्यकालमा ती देवमन्दिरमा देवदास, देवदासीहरूको अस्तित्व थियो कि थिएन भन्ने प्रश्न स्वभावतः उठ्छ । यस विषयमा अहिले सम्म कुनै केही प्रकाश पारिएको छैन । हालसालै नेपाल तथा एशियाली अध्ययन संस्थानबाट गरिएको ऐतिहासिक खोजको सिलसिलामा पशुपति मण्डारमा पाइएको ताम्रपत्रबाट यस विषयमा प्रकाश परेको छ । मध्यकालको अन्त्य र आधुनिक कालको शुरूसम्म पनि पशुपतिको मन्दिरमा देवदासीहरूको अस्तित्व रहेको थियो भन्ने कुराको निणयि सो ताम्रपत्रबाट भएको छ । विचारार्थ देवदासी सम्बन्धी अप्रकाशित ताम्रपत्रको उतार यहाँ दिइन्छ ।

श्रीपशुपतिर्जयति

- १। ओम् अथ श्वेतवाराहकल्पेत्यादि ॥ आषाढमासे शुक्लपक्षे च-
- २। तुष्यतिथौ अश्लेषानक्षत्रे वज्रयोगे यथाकर्ण मुहूर्तके-
- ३। मिथुनराशिगते सवितरि कर्कटराशिगते चन्द्रमसि ॥ आत्रेय
- ४। गोत्रः श्रीबालकृष्णदेवशर्मा सपुत्र श्री ३ पशुपतिभट्टार-
- ५। कप्रीतये इमे नकु गुणावती नाम्न्यां दास्यौ देवदासीत्वेन
- ६। संप्रदत्तौ ॥ ॥ अथ भाषा ॥ स्वस्ति श्री शाके १६६५ आषाढ शु-
- ७। द्दि'चतुर्थीका दिनमाहा भीरकोट्या श्रीबालकृष्ण उपाध्याले-

पशुपतिका, दुई ताम्रपत्र: देवदासी प्रथामा नया प्रकाश १०५

- ८। श्री ५ पशुपतिनाथका चरणतल दुई गोटी क्मारी नकु गुण भन्याकी ने -
९। वानीकिन श्री ५ पशुपतिनाथका देवदासी गरी चढायौ इनमाथी पुजारी -
१०। भट्टहस्को लग नास्ति ॥ साक्षी श्री हरिहर उपाध्याका पात्रे
११। भाईका ॥ साक्षी भगवतीवन गोसाई ॥ लेखक श्री दुर्गनाथ भट्टाचार्य
१२। इन दु ऐकन जो हरण गरला तस्कन पंचमहा पातक होला ॥ ॥
दायाँकेसमा - साक्षी श्री वीरमद्द राणा ॥ शुभ
बायाँकेसमा - साक्षी पुत्र श्री षडानन उपाध्या ॥

यस ताम्रपत्रमा भीरकोटवासी श्री वालकृष्ण उपाध्यायले नकु र गुणवती नाम गरेकी दुइवटी नेवानी क्मारीलाई देवदासीको रूपमा पशुपतिनाथ प्रीति गरी वि.सं. १८३० आषाढ शुद्धि चतुर्थीको दिन अर्पण गरेको वर्णन छ ।

श्री पशुपति भण्डारको ताम्रपत्र संग्रहमा संवत् १८६३ सालको अर्को एक ताम्रपत्र पनि पाइएको छ । सो ताम्रपत्रको सम्बन्ध देवदासी प्रथासंग केन तापनि दास-मोचन गर्ने एक चलन-लाई यसले दर्शाउँछ । त्यसमा बुद्धिरेखा गोदारनीले पशुपतिनाथमा थाल, बटुको पन्थु, आदि भाँडा कुँडाको साथ सुनको गहना आफ्नो पेवाको केही सम्पत्ति चढाउँदा १५ रूपियाँमा किनेको घनावती नाम गरेकी क्मारीलाई दासमोचन गरेको कुरासमेत स्पष्ट उल्लेख गरिएको छ । यस कारण यो ताम्रपत्रले देवमन्दिरमा गई विधिपूर्वक दास-मोचन गर्ने प्रथालाई आँल्याएको हुनाले विचारार्थ यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ ।

श्री दुर्गाज्यू

श्री पशुपति

- १। स्वस्ति श्री शाके १७२८ श्री सम्बत १८६३ साल मिति आश्विन शुक्ल पंचमी ५ गुरूवा-
२। सरै तद्दिने लिखित श्री बुद्धिरेखा गोदारिनी आगे मेरा पेवा घनमध्ये मेरा ग-
३। लाका विजवन्द समेत सुनको विज लोतहा, थाल, बटुको, पनिउ, डाहु को-
४। परा, दियो, थाक्राँ काँग्यो, बुल्यासि स्यागी गागृ षकडो यति वस्तु श्री
पशुपतिमा

- ५। प्रीति ग-याँ घनावति क्मारि मेरा पेवा १५ रूपैयाले किन्याकि पार ग-
६। रि दियो यस पत्रका साक्षि मेरा छोरा राजवल थापा र छोरी ३ बुहारि ६ ।
७। नानि २ समेत उद्यतदेव नारायण पाध्या हुंगाना कविराज भंडारि
८। रति घनमा लोभानि पापानि जो गर्ला श्री ५ पशुपतिका कुट्टिष्टि पंचमा-
९। हापातक लागला पत्रलेषक साक्षि शक्तिबल्लव देवकोटा इति शु-

१०। ममस्तु

यसरी पशुपति भण्डारमा रहेका यी दुई ताम्रपत्रले देवदासी प्रथा, दासमोचन प्रथामा केही नयाँ प्रकाश पारेका छन् ।

टिप्पणी

- १। हिन्दी विश्वकोश-खण्ड ६ नागरी प्रचारिणी वाराणसी १९६६ पृष्ठ ११४
- २। कांटलीय अर्थशास्त्र - अधि २ अध्याय २३
- ३। राजतरङ्गिणी - अध्याय १ श्लोक - १५१
 ,, ,, ४ ,, ३६
 ,, ,, ४ ,, २६६
 ,, ,, ७ ,, ८५८
- ४। The Struggle for Empire, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay pp. 495.
- ५। घनवज्र बज्राचार्य - लिच्छविकालको अभिलेख, काठमाडौं २०३० - पृ. ४५८-८६
- ६। ,, ,, ,, काठमाडौं ,, पृ. ३२०
- ७। ,, ,, ,, ,, ,, पृ. ३२०
- ८। अनन्त लिडोश्वरको सो अभिलेखमा परेको देवदासी सम्बन्धी मूल वाक्य प्रमाणार्थ
 यहाँ उद्धृत गरिन्छ । :- देवभृत्यानान्दशानामेकतो भुक्तिका घान्य मानिका १४०
 दासीनां विशतीनामेकतो मानिका शतत्रयं षष्ट्युत्तर,..... देव भृत्यानाम्पुराण १२०
 दासीनाम्पुराण ८०
- ९। यस अभिलेखको छेउटाँ पंक्तिमा तीन पदमा 'र' का ठाउँमा भ्रमवश 'ट' कुँदिएको छ ।
 यहाँ सच्याइँ पाठ दिइएको छ ।